

Voltaire a dogmatikus vallások antihumanizmusáról

Voltaire bizonyos nézőpontból szemlélve mindenekelőtt „antiklerikális” és „istenkáromló”, sőt — bizonyos nézőpontokból — a klerikalizmus „fekete báránya”, s egyben az antiklerikalizmus „szentje”, mivel nem szerette a „csuhásokat” és — igen gyakran — sértegette a keresztény istent. Kétségtelen, hogy Voltaire-nek erről az oldalról történő bemutatása impozáns és szuggesztív lehet. A fanatizmus elleni harc e fanatikusanak műveiből töméntelen egyházgyalázó idézetet meríthetünk, számtalanszor becsmérli magát Jézust Krisztust is.

Ennek az aspektusnak a kiemelése azonban a „dogmatikus vallásról” kifejtett voltaire-i nézetek bizonyos elsőkéjesítésével, vagy legalábbis egyoldalúságával fenyegetne. A probléma azért is lényeges, mert a voltaire-i életmű maga is ilyen egyoldalúságra készlet. Nem vitás, hogy Voltaire, mint író és művész, azokban a polemikus és szatirikus apróságokban a legnagyobb, amelyeknek egyik lényeges alkotóeleme az antiklerikalizmus és az „istenkáromlás”, s az is kétségtelen, hogy filozófiai fejtegetései formailag gyengébb művekben találhatók. Egyébként Voltaire még tisztán mennyiségi szempontból is sokkal termékenyebb szerzője volt a vallásellenes és egyházellenes, mint ő nevezte, „pastiche”-oknak, mint a tudományosabb jellegű műveknek.

Ha azonban meg akarjuk határozni Voltaire álláspontját minden filozófiai és morális kérdésben, elsősorban mégis „metafizikai” művei iránt kell érdeklődnünk. A filozófiatörténész érdeklődése tehát szükségszerűen eltér az irodalomtörténész érdeklődésétől, és az olvasó érdeklődésétől is, aki egyszerűen félreteszi Voltaire deista prédikációit, Isten létezésére felhozott „nyilvánvaló bizonyítékait” és unalmas, patetikus moralisztikai fejtegetéseit. Érdeklődésük már csak azért is eltér, mert az „antiklerikalizmus” és „istenkáromlás”, amely Voltaire apróságaiiban olyan sajátos, megismételhetetlen és a maga módján tökéletes formára talált, Voltaire életművének azt a vonását és irányát mutatja be, amelyben — a formán és az irodalmi leleményen túlmenően — nem magaslik ki a francia Felvilágosodás többi haladó írója közül.

A konzervatív katolikus irodalom éppen így mutatja be Voltaire-t. Számára egyszerűen egy „istentelen” a többi istentelen között, csak éppen a legkajánabb és a legtekintélyesebb, tehát az „első számú ellenség”. Abban a sajátos optikában, amelyben a vallás és az istenhit azonosul a dogmákban való hittel és a vallásos intézménynékö való engedelmességgel. Voltaire elsősorban az az ember, aki „hozzáférhetővé tette és elterjesztette a nagyközönség körében a harcos vallásellenességet és a szkepticizmust, a kereszténység egyik leggonoszabb ellensége”, fő inspirálója annak a „pokoli zendülésnek”,

amely az Ancien Régime hanyatlása óta mindmáig folyik. E kitételek szerzője, Daniel Rops akadémikus szerint Voltaire, mikor „annyi más értékkel együtt” kétségbevonta a kereszténységet, ezzel előkészítette mind a nagy forradalom „véres válságát”, mind a XIX. század antiklerikalizmusát, amely „egészen napjainkig oly sok politikus fejében helyettesíti a gondolkodást”.¹

És mindez azért, mert gyűlöletessé tette a kereszténységet, úgy mutatta be, mint „gigászi csalást”, amelyet „álnok papok” tartanak fenn és űznek, mint „abszurdumok, mesék és képtelenségek szövevényét, amely a köznépnek talán jó, de amelyben értelmes emberek nem hihetnek”, „dühödt támadást indított a szent szövegek és dogmák ellen, sőt magának Jézusnak a személye ellen, akit hol degenerált Szókratésznek, hol a legalsó népretegben született sarlatánnak mutat be”.²

Az egyházi irodalom szent borzadállyal regisztrálja Voltaire munkásságának ezt az oldalát, és nem nyúl mélyebbre, a voltaire-i *écrasez l'infâme* premisszáihoz.

Vannak azonban kivételek is. A kísérlet Voltaire „hitetlenségének” mélyebbre ható értelmezésére természetes az egyház „önkritikusabb”, a reformmozgalommal („megújítási” mozgalommal) összefüggő irányzatához kapcsolódik.

A *Candide* évfordulójának szentelt kiadványban például a világi „voltaireológusok” mellett — akik egyébként túlnyomórészt a többé-kevésbé indifferens ateizmust képviselik — egy tudós teológus, Jean Boulier atya a katolikus „progresszista” „megértő” álláspontját fejt ki Voltaire-ral szemben: *L'infâme* — vajon a kereszténységről van itt szó? „Igen, amikor gyilkol.” „Voltaire vallásosságának vagy vallástalanságának lényege ugyanis — írja a szerző — az a meggyőződés, hogy a fanatizmus lényege, az *infâme* egész metélye abban áll, hogy Istenből zsarnokot csinál és az ő nevében zsarnokoskodik az emberek felett.” Erre a — Boulier szerint — központi problémára összpontosul a „teológiai vallás” voltaire-i kritikája, amely végső soron csupán az ortodox kereszténység társadalmi magatartásának kritikája.³

Így tekintve, a szerző más perspektívában értelmezheti Voltaire munkásságát. Ha Voltaire *démolisseur* is — amit a katolikus pap természetesen csak fájlahat —, elsősorban azért az, mert *écrasez l'infâme*-ja az ember és a társadalom pozitív eszményéből, „az igazságtalanság gyűlöletéből, a kegyetlenség gyűlöletéből, az ostoba elnyomás gyűlöletéből” fakad. Voltaire tehát Boulier nézete szerint azért antiklerikális és „istenkáromló”, mivel *humanista*, mivel elméleti megfontolásaiból éppen ilyen következtetéseket von le.

Valóban, a heves kitételek és szidalmak Voltaire műveiben — ha nem is kizárólag, de minden bizonnyal elsősorban — annak az „ideológiának” szólnak, amely gyilkol. A becsmérlés és gúnyolódás — ha nem kizárólag, akkor elsősorban — fegyver azokkal az erőkkel szemben, amelyeknek történelmi és aktuális tevékenysége Voltaire-t borzalommal tölti el.

Félreértés lenne például Voltaire-nek az „egyszerű emberhez” való viszonyában a gőgös arisztokratizmust látni, és szembeállítani vele a rousseau-i néprajongást mint „igazi demokratizmust”. Voltaire egyszerűen elkötelezte

¹ D. Rops: *L'église des temps classiques, l'Ère des grands Craquements*. Párizs 1958. 62. o.

² Uo. 61. o.

³ Boulier: *Voltaire et Dieu*. Europe 1959. május — június.

magát az *infâme* elleni harcban, és minden megítélése — egész érzelmi vilá-
gával együtt — ebben a perspektívában alakul ki.

Igaz, hogy Voltaire, például *Értekezés a toleranciáról* című művében, „birkanyájnak” nevezi a „sötétfejű népet”, de elsősorban azért, mert ezt a népet a történelemben és a jelenkorban minden agitációnak és fantasztikus híresztelésnek felülő, gaztettekre felbújtható alaktalan tömegnek látja. Voltaire fél a „tudatlanság” vak, pusztító erejétől, de ugyanakkor tudja, hogy ez a „populace” elsősorban a megrontó mesterkedések áldozata. Hatalmas erők tartják a népet sötétségben — és Voltaire támadásának éle elsősorban és főként ellenük irányul. A fejedelmek ellen, akikről *A*, *B* és *C* urak párbeszédükben ezt mondják: „Nem ismernek benneteket, rátok pillantani sohasem kegyeskednek, úgy bánnak veletek, mint a vadászebekkel, melyek arra kellenek, hogy bekerítsék a vadkant, azután megengedik nektek, hogy megdögöljete a kutyaólban.” „Prédikátoroknak nevezett fizetett moralistáik” ellen, akik „megisszák csokoládéjukat, majd dörgeelmeket harsognak a bűnös érzéki mohóság ellen. Kiátkozzák a szerelmet, és miután lementek a szószerkről, ahol ordítoztak, izzadtak és gesztikuláltak, a csábos jámbor asszonyok karjába hullanak; torkuk szakadtából kiabálnak, hogy megtudják a titkokat, amelyekről fogalmuk sincs; de a világ minden kincséért el nem ítélnék a háborút, amely összekapcsolja a jelszavak legaljasabb hitványságával a leggyalázatosabb csalást a hadiszállításokban, a legaljasabb banditizmust, a rablást, az erőszakoskodást, a lopást, a gyilkosságot, a pusztítást és emberirtást. Ellenkezőleg, ezek a derék papok megáldják a gyilkosok lobogóit, kollégáik pedig jó pénzért a zsidó himnuszokat éneklük, melyeket akkor írtak, mikor vérrel folyt a föld.”⁴

A nép erkölcsi megrontása a papság által „Árontól—Jurieu prédikátorig” — ez a támadás fő iránya, erre felé fordul elsősorban az *écrasez l'infâme* leleplező szenvedélye. Ez a megrontás azzal kezdődik, hogy a teológusok badar állításaiban való hit, a teológiai vallás badar előírásainak való engedelmesség az ember megítélésének kritériuma lesz. A „babona” hatalmába esve azt hiszi, „örök bosszú sújt le rá, ha egy bizonyos napon húst eszik, azt hiszi, hogy a hosszú szürke csuha égnek álló csuklyával és a nagy szakáll kedvesebb istennek, mint a borotvált arc és a saját hajzat; azt képzei, hogy megváltása latin szentenciák elhadarásától függ, amelyek jelentését nem is érti”.

Ha pedig elfogadja saját tetteinek ilyen értékelését, és másokra is kiterjeszti, így fog másokat oktatni: „Gondolkodj úgy, mint én, máskülönben Isten kárhozatra ítél.” Akkor pedig már nincs messze a jelszótól: „Gondolkodj úgy, mint én, különben megöllek.” Mert — kiált fel papi pátosszal Voltaire — kérdezlek benneteket, testvéreim, mi történnék, ha az ilyen szektasok gyülekezetében mindenki úgy vélné, a szentlélek felhatalmazta, hogy győzelemre vigye nézeteit? Nem látjátok-e a kivont kardokat, az akasztófák és máglyák erdejét Európa egyik végétől a másikig?”⁵

A „teológiai vallás” voltaire-i kritikája tehát azért leplezi le e vallás téziseinek abszurd voltát, hogy megbélyegezze a „főkolomposai” által sugallt gaztetteket. „Bárhová nézzünk, a papság mindenütt mézszárlásra uszított”, s az agitációjának engedőket „hívókké” faragta „a lelkiismeret megrontása”

⁴ Voltaire: *ABC avagy A, B és C úr beszélgetései*. Angol nyelvből Huet úr által átültetve, lásd: *Filozófiai beszélgetések és párbeszéddek*. Varsó 1954. 175–176. o.

⁵ Voltaire: *Értekezés a toleranciáról*. Varsó 1956. 47. o.

által, amely „eltorzítja gyermekeink elméjét, ahogyan a karib anyák eltorzítják a csecsemők koponyáját”; rájuk parancsol, hogy higgyenek, mindent megtesz, hogy a nép „idióták, barbárok és hitványlelkűek gyülekezete” legyen, olyan törvényeket vezet be, amelyek „megtiltják az állampolgároknak, hogy írjanak, beszéljenek, sőt gondolkodjanak”.⁶

A dogmatikus vallás inspirációinak társadalmi kártékonyságáról van tehát szó, arról a veszélyről, amely a dogmatikus vallás részéről az emberek közötti viszonyok Voltaire által vallott pozitív eszményét fenyegeti.

A fanatizmus „babonája” kizárólag az egyén szemszögéből nézve csupán „nevetséges”; az egyén azonban mindig társadalomban él, és vallási buzgalma meghatározza, hogyan viselkedik más emberekkel szemben. Voltaire messzemenő toleranciát hirdet a társadalmon kívül élő emberek „babonáságával” szemben, mivel az „egyéni babonáság” senkinek sem árt. „A remete szerény és jámbor, vezeklő zsákruhát ölt, nem bánom, legyen szent is, de erényesnek csak akkor nevezem, ha valamilyen erényes cselekedetet hajt végre, amellyel más emberek hasznára van. Amíg egyedül van, addig nem jótévő és nem gonosztevő: számunkra semmi” — írja Voltaire a *Filozófiai Szótárban*. De mondhatjuk-e, hogy ha ez a magányos ember „részezes, falánk” és „titkon fajtalanodik önmagával”, akkor bűnös ember, ha viszont „ellentétes vonásai vannak”, akkor erényes? „Ez az, amivel nem érthetek egyet — jelenti ki Voltaire. — Valóban nagyon nyomorult ember, ha olyan hibái vannak, amilyenekről beszéltek, de korántsem bűnös, nem gonosztevő, nem érdemel büntetést társadalmi szempontból, hiszen rossz cselekedetei semmiféle kárt nem okoznak.” Ehhez a fejtegetéséhez Voltaire az alábbi igen jellemző észrevételt fűzi hozzá: „Előrelátható, hogyha visszatér a társadalomba, ártani fog annak, s nagyon bűnös emberré lesz; sokkal valószínűbb, hogy belőle gonosztevő lesz, mint az, hogy a másik, mértékletes és szerény magányosból erényes ember lesz, mivel a társadalomban a hibák (a nép hibái) növekszenek, a jó tulajdonságok viszont csökkennek.”

Ily módon a „gyümölcsseitekről ismeritek meg őket” bibliai elve a kinyilatkoztatott vallás ellen fordul. A dogmatikus inspiráció kártékonyága a társadalmi életben mutatkozik meg. Az „őrültségek”, amelyeket a felvilágosodott ember egy vállrándítással elintéz, az emberek közötti viszonyokban hatalmas destruktív erőnek bizonyulnak, és megfordítva, mikor az emberek „értelmesek” és nem ülnek fel a fanatizmus prófétáinak, akkor az emberi társadalom felvirágzik.

A dogmatikus vallások kártékonyságának próbaköve tehát a történelem, a legrégebbi időktől a legújabbakig. A történelem talaján megy végbe a badarság átalakulása emberellenessé; azzá, amit a felvilágosult értelem abszurdumnak, pusztító, gyilkos „veszettségnek” lát.

René Pomeau kétséget kizáró módon bebizonyította, hogy Voltaire egyszerűen misztifikációt űzött, mikor „vallástudományi” tevékenységének a tudományosság látszatát adta; valójában sebbel-lobbal és igen hanyagul lemásolta — kizárólag agitációra való alkalmasságuk miatt — a szent törté-

⁶ Voltaire, ABC... id. kiad. 152. o.

⁷ Voltaire: *Dictionnaire philosophique, comprenant les 118 articles parus sous ce titre du vivant de Voltaire avec leurs suppléments parus dans les questions sur l'encyclopédie, avec introduction, variantes et notes par Julien Benda, texte établi par Raymond Naves*, Párizs 1954. 413–414. o. (Vertu címszó).

net és a dogmatika ellentmondásait, abszurdumait és „botrányait”, amelyeket Dom Calmet tudós teológus és nyelvész tárt fel kéziratok munkájában, melyhez Voltaire hozzájutott. A francia Voltaire-kutató, aki, úgy látszik, „óráról órára” ismeri Voltaire életrajzát, eloszlatja azt az illúziót, a melyet az olvasóban Voltaire vallásellenes értekezéseinek töméntelen „forráshivatkozása”, héber és görög szavak idézése, a szövegek „filozófiai kritikája” kelthet. Voltaire csaknem kizárólag az idézők nyomán idéz, és ha valamelyik tudós tévesen adta meg az oldalszámot valamelyik forrásszövegre hivatkozva, tévedése Voltaire „vallástudományi műveinek” minden kiadásában továbbél. Csak látszatát kelti a „tudományos műhelymunkának”, korántsem érzí szükségét, hogy az megbízható legyen, ilyesmire egyébként nem is lenne képes.⁸

René Pomeau kutatásai tehát megerősíteni látszanak Voltaire vallástudományi munkásságának „illusztratív” jellegét. Voltaire egyszerűen elővette a bibliai szövegek kritikai elemzésével foglalkozó protestáns és katolikus műveket, példákat és fejtegetéseket merített a „világi” irodalomból — Spinozától, Bayle-től, az angol deistáktól és ateistáktól —, és „késztermékeket” használt fel műveiben.

Mindazonáltal, még ha vallástudományi érvelése önmagában nem eredeti és nem is újszerű, kétségkívül azzá válik annak jóvoltából, hogy történelmi fejtegetésekbe építi bele, tehát arra a területre viszi át, ahol eredeti és újszerű koncepciókat dolgozott ki.

A „vallásos babonákat” olyan babonákként veti alá a felvilágosult értelem kritikájának, amelyek a történelemben tevékenykedő emberek elméjén uralkodtak. A dogmák racionalista kritikája, a „szentírás” filológiai és történeti kritikája — az áltudományosság és az éles gúnyolódás ellenére — nem önmagáért való búvészkedés itt. Kiindulópontja és végpontja a társadalmi valóság.

Hogyan kerítik hatalmukba az embereket a „badar eszmék”, milyen társadalmi helyzetek kedveznek győzelmüknek, milyen következményekkel jár az emberekre nézve saját „őrültségük”? Ezeket a fő kérdéseket állítja a történész Voltaire elé a „teológiai vallások” problematikája. Ez a problematika mindig a történész szélesebb körű fejtegetéseivel és vizsgálódásaival kapcsolatban kerül előtérbe. A XVII. és a fél XVIII. század történészeiben éppen a konkrét kutatások alapján — a „Liga” korszaka, XIV. Lajos, XII. Károly és I. Péter kora, továbbá Voltaire korának aktuális problémái: a cévennes-i háború vagy a Jean Calas körüli provokációk története — születnek meg azok a gondolatok, amelyek metafizikai síkra áttüntetve a világ értelméről, az emberi élet értelméről, a gondviselés bölcsességéről szóló kérdések zürzavarában jut kifejezésre. Éppen ez az az „esprit philosophique”, amely — az író nézete szerint — oly gyakran hiányzik „a történelmi kompilátorokból”. A tényleíró réteg csupán talaja és kiindulópontja az általánosabb megállapításoknak, az emberi történelem ismeretéből következő „tanulásoknak”.

„Jó dolog, ha az ember minden témához adattárral rendelkezik, hogy szükség esetén belepillanthasson — írja Voltaire *Észrevételek a történelemről* című művében. — Úgy nézek most ezekre a vastag könyvekre, mint a szótárakra.”⁹ Az *esprit philosophique* itt úgy értendő, mint „a XVIII. század szelle-

⁸ R. Pomeau: *La Religion de Voltaire, thèse pour le doctorat des Lettres présentée à la faculté des Lettres de l'Université de Paris*, Párizs 1956. 159—162. o.

⁹ Voltaire: *Remarques sur l'histoire*. Az alábbi kiadás alapján idézem: *Oeuvres historiques, texte établi, annoté et présenté par René Pomeau*. Párizs 1957. 43. o.

me". Ennek egyik lényeges vonása, hogy tudni kell „mindent á-tól z-ig”; innen ered a szótárak, enciklopédiák, egyes tudományokat összefoglaló „teljes tanfolyamok” akkori „divata”; az efféle műveket bestsellerként kapkodták. A mindentudásra való általános törekvésben az alkalmazott ismeretekre, a kritikai tudásra helyezték a fő hangsúlyt. Ebben az áramlatban Voltaire történelmi műve — akárcsak korának emlékműve, *A tudományok, művészetek és iparok értelmező szótára* — értelmező történelemként mutatkozik be. Mindent tudni — ez korántsem mindannak kritikátlan felhalmozását jelenti, amit az illető tárgyról elmondottak. Ki kell válogatni a „jelentős tényeket”, az „emberi nem” számára jelentőséggel bíró eseményeket és jelenségeket. A tudományos szándék itt összeolvad a népszerűsítés és a propaganda szükségleteivel.

Ahhoz, hogy a történelemről szóló tengernyi irodalomból kiemeljük a szóban forgó jelentős tényeket, le kell számolni a „történelmiként” tálalt badarságokkal és koholmányokkal, de ki kell küszöbölni a fejtegetések köréből azt a tényanyagot is, amely hiteles ugyan, de nincs meg az a bizonyos egyetemes jelentősége: a beszámolókat olyan eseményekről, amelyekkel teljesen meddő dolog lenne emlékezetünket megterhelni. Ilyen ambíciók esetén a „mindent tudni” azt jelenti: mindent tudni, ami nélkülözhetetlen; áttérni a babonák és közhelyek mindenfajta szemetével telezsúfolt lomtárról az értelmező kompendiumra, az olyan tények kritikai kiválogatására, melyekből racionális értelmezéssel általánosabb következtetéseket vonhatunk le.

Az *esprit philosophique* tehát azonosul a történettudományi fejtegetéssel — „a történelem filozófiájával”, ahogyan maga Voltaire nevezi. Bossuet *Discours sur l'histoire universelle* című munkája kétséggkívül az ilyen filozófiai és értelmező történelem nagy példaképe volt Voltaire számára: arra törekedett, hogy átfogja az egész világ eseményeit a legrégibb időktől a legújabbakig, a jelentősnek tartott események köré tömörítette a történelmet, előadásmódja szónoki és szerkezeti szempontból mesteri, tömören és logikusan interpretálja az emberi történelmet, rámutatva rugóira és „értelmére”. Bizonyára Bossuet történetírásának ezekre az étékeire gondolt Voltaire, amikor azt írta a *Discours*-ról, hogy az *Oraisons funébres* mellett halhatatlan dicsőséget szerzett írójának.¹⁰

Voltaire tehát hódolattal adózott Bossuet egyetemes történetfilozófiájának, de tudatában volt, hogy saját történelemfelfogása vitába száll a művel, amely ihlető példaképe volt. Mint Jacqueline Marchand az *Essai sur les mœurs* . . . egyik legújabb kiadásának előszavában megjegyzi, Voltaire lényegében már a mű előszavának első négy sorában „elintézte” a dicsőséges Bossuet-t, azt írva a meaux-i püspökről, hogy „az egyetemes történet egy részéről szólva megragadta annak valóságos szellemét”, és hozzáfűzte, hogy ez tulajdonképpen csak a római korra vonatkozik, de mihielyt a szerző a keresztény korról kezd elmélkedni, már csak a közismert előítéleteket ismétli.¹¹

Ez a Bossuet-nak szóló harapós dicséret voltaire-ién tömör, „távirati” stílusban foglalja össze a polémáit azzal a történelemfelfogással és történetírással, amely évszázadokon át az egyházi intézmény tekintélyét támasztotta alá. Voltaire romboló tevékenysége ezen a téren nem csupán abban nyilvánul meg, hogy szembeállítja a „gondviselés kezének” különböző verzióit a történelmi munkákban — köztük Bossuet-éban —, hanem elsősorban abban, hogy

¹⁰ Voltaire: *Le siècle de Louis XIX*. Id. kiad. 114. o.

¹¹ Voltaire: *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations, introduction et notes par Jacqueline Marchand*. Párizs 1962. 9. o.

megkérdőjelezi és elveti az emberi történelemnek azt a képét, mely a biblia-olvasás befolyására alakult ki, és a bibliát a „kinyilatkoztatás” által híven közvetített emberi őstörténetnek tekinti.

A voltaire-i kritika *pars destruense* elsősorban „isten kiválasztott népének történetére” irányul. A „szent” történet egész anekdotikus anyagát tanúságul hívja: gyilkosságok és bujálkodások leírásai, az isten kedvelte ősatyák „sajátos erkölcei” bizonyítékok az ihletett krónikások „tudatlanságára”, akik képtelenek racionálisan megmagyarázni a természet különféle „csodálatos” és egyáltalán nem csodálatos jelenségeit. Voltaire összehordja itt mindazt, amit saját bibliaolvasásából leszűrt és amit különféle egyházi és világi, vallásos és istentelen írók érveléseiből gondosan összegyűjtött.

A gáncsoskodó ennek a kritikának a módszerében bizonyos tisztességtelen intellektuális fogásokat fedezhet fel. Voltaire interpretációja ugyanis önkényesen modellálja a „szent” történetet, érvelése szükségleteihez mérten. Elvben, mintegy programszerűen, ostobaságok és ellentmondások halmazának tekinti az egészet, amelynek értelmes ember nem adhat hitelt, olykor azonban befeketítő céljainak megfelelően értelmezi; kölcsönveszi Holbach kommentárját a híres bibliai jelenethez, amikor Jézus kiűzi az ördögöt a disznó-csordából, azután a vízbe veszejt a disznókat, és elítéli ezt a „lopást” (hiszen a konda valakinek a tulajdonát képzezte) — ez csupán egy, és nem is legkiáltóbb példája a voltaire-i demagógiának.¹²

Azon az úton haladva, melyet már Voltaire kortársa, Nonotte atya megnyitott, impozánsan hosszú listát állíthatnánk össze a pontatlanságokból, hamis értelmezésekből, sikerületlen történelmi és filológiai okfejtésekből. Nonotte, a hasonlíthatatlanul „megbízhatóbb” gondolkodó bizonyára azt hitte, hogy izzé-porrá zúzza Voltaire-t, amikor kimutatja tudományos műhelymunkájának számtalan baklövését.

Voltaire-nak azonban nem ártott sem ez, sem a többi kritika, bármilyen sok pontatlanságot és részletfélreértést olvastak is a fejére. Ereje ugyanis újszerű történettudományi felfogásában rejlik. A vallás ideológusainak hagyományos felfogásában a „választott nép” története az egyház — a zsinagógia folytatója — „küldetésének” előfutára. Ennek a folytatásnak bizonyítékát fedezi fel Voltaire a bosszúálló és irracionális isten képzetében, aki már ifjúkori Oidipusza írásakor borzadállyal töltötte el. Az „emberhúsrá” éhező isten motívuma szinte mániákusan tér vissza újra meg újra Voltaire egyházellenes műveiben.

Ennek az istennek tevékenysége tükröződik az emberi történelemben, bár képe és állítólagos kedvtelése a vérivó barbárok beteges képzetének termékei. Ez az isten gyilkol, tehát az ő parancsára és az ő nevében gyilkolnak. Voltaire-t megdöbbenéssel és borzalommal tölti el ez a tény. Idézett gúnyos megjegyzése a „zsidó dalocskákról”, amelyek tömegpusztításra buzdítják a keresztényeket, egyenlőségelet tesz az ószövetség istene és a vallási ideológiák korabeli istene közé.

Voltaire támadásainak fő központja természetesen a római katolicizmus, és életművének nagyrésze az *infâme* ellen irányul. Voltaire azonban mégsem annyira „antikatólikus”, mint „vallásellenes”, méghozzá totálisan vallásellenes. Vajon nem tölti el ugyanilyen borzalommal a bosszú istenének

¹² Voltaire: *Dictionnaire philosophique*. Id. kiad. 583. o. (*Miracles* címszó.)

jelenté a protestánsok történetében? A cévennes-i háború történetében,¹³ amely a camisard-ok felkeléséről szól, Voltaire azt akarja bebizonyítani, hogy ezek az isteni igazságosság nevében áldozatokból maguk is kegyeen gyilkossokká válnak. A katolikus irodalom nem sietett bemutatni azt a Voltaire-t, aki a legyilkolt katolikus papokat és a felperzselt katolikus templomokat siratja. Pedig Voltaire, ha szabad így mondanunk, éppen a vallási viszály nyomán fellángolt polgárháborúnak ebben a szemléletében a leghívebb önmagához.

A fanatikus katolikusok kegyetlenkedéseire a protestánsok kegyetlenkedése válaszol. A pokoli láncreakció elindult, és nem jut többé szóhoz a józan ész, tolerancia, a „humanitás”. A történelemnek el kell ismernie aényt, hogy a camisard-ok kegyetlenkedését a katolikusok kegyetlenkedése provokálta ki. A filozófus azonban nem tekintheti igazoltnak a camisard-ok bosszúját. Igaz, hogy a katolicizmus saját vetését aratja, mikor eszeveszett őrzöngést szít, amely a protestánsok bosszújában visszaüt rá, az elállatiasodást azonban semmi sem igazolhatja. Mindkét felet egyaránt a fanatizmus őrzöngése ragadta el, mindkét fél egyaránt bűnös a gyilkosságban és népirtásban.

Széleskörűen értelmezett vallásellenesség jellemzi Voltaire álláspontját az *Értekezés a toleranciáról* című munkában is. Az *Értekezés* kiindulópontja és egyben központi problémája az a helyzet, amelyben a közösség úgy ítél, hogy egy bűntett elkövetésének tisztázatlan körülményei között minden bizonytal az a bűnös, aki az illető közösségtől eltérő vallási nézeteket képvisel. Maga az a tény ugyanis, hogy az egyetlen, igazi, kinyilatkoztatott — a meghatározásokat a végletekig sorolhatnánk — vallástól eltérő vallás híve, kellően bizonyítja mérhetetlen erkölcsi romlottságát és alávaló züllöttségét. „Ebben a különös ügyben — írja Voltaire — vallásról, öngyilkosságról, a családban elkövetett gyilkosságról volt szó. Azt kellett kivizsgálni, megfojtotta-e az apa és az anya a fiát, hogy istennek tessenek . . . ” Az egész város meg volt győződve róla, hogy a protestáns vallás azt parancsolja: „az apának és az anyának meg kell gyilkolnia fiát, ha az át akar térni”.¹⁴

Gyilkos, mivel protestáns — ennek az érvelésnek „logikájában” Voltaire szerint tömören megtalálhatjuk a felekezeti indoktrináció egész történelmi eredményét. Ezért hivatkozik Voltaire — Jean Calas védelmében — történelmi és történettudományi ismereteire, a kinyilatkoztatott vallás racionalista kritikájára, a felekezeti etika kritikájára. Megállapítja: a Languedocban általános hiedelem volt, hogy „a protestánsok szektás hitének egyik parancsa lehetővé teszi a vallásváltoztatási szándékkal gyanúsított gyermekek megölését”; idézi a legifjabb Calas kijelentését: „Nem tudom, miféle fanatikus ötlötte ki, hogy a bátyám vértanú volt, hogy a család gyilkolta meg, nehogy kitérhessen . . . a harmadik azt mondja, hogy a protestáns vallás szerint az apának vagy anyának le kell mészárolniuk vagy meg kell fojtaniuk gyermekeiket, ha azok katolikus hitre akarnak térni, a negyedik, hogy a protestánsok legutolsó gyűlésükön kijelölték a szekció hóhérait” — majd a toulouse-i bírákhoz fordul: „Ne higyjék el könnyelműen a toulouse-i bírák, hogy minden protestáns atya rögtön meggyilkolja gyermekét, ha felmerül a gyanú, hogy az a katolikus vallás felé hajlik, mivel nem fér össze az emberi természettel,

¹³ Voltaire: *Du Protestantisme et de la guerre des Cévennes, Oeuvres historiques*. Id. kiad. 1180. o.

¹⁴ Voltaire: *Értekezés a toleranciáról*. Id. kiad. 13. o.

hogy apák és anyák legyilkolják gyermekeiket, hogy istennek tessenek.”¹⁵

Ez a mondat nem csupán Voltaire szónoki művészetének hatásos fordulata. Összefoglalja Voltaire egész történettudományi koncepcióját és e történettudományból következő morális reflexiót. A dogmatikus és kinyilatkoztatott vallások, melyeket az egyházak ideológusai és vezetői elhítenek az emberekkel, gonoszságot szülnek, mivel az ember rendszeres megrontói. Megölik benne — vagy legalábbis „elnémítják” — azt az erkölcsi érzéket, amely Voltaire szerint az ember „természetes” vonása; a jó és rossz természetes megkülönböztetését, amelyet az ember a vallási inspirációtól szabad értelmet követve kifejleszthet és elmélyíthet magában.

Az ember, a jó apa, a becsületes kereskedő egyéni értékei mit sem számítanak a római katolikus vallástól való elpártolás „bűne” mellett. Az öregek tisztelete természetes emberi érzés, de a katolikus fanatizmus ezt a „szent” érzést is kiirtja. Az öreget teljes kíméletlenséggel kezelik, mint „megátalkodott eretneket”.

Ahhoz, hogy a csőcselék általános helyeslése mellett meggyilkolhassanak egy ártatlan és tiszteletreméltó embert, meg kell semmisíteni az emberek erkölcsi érzékét, természetes rokonszenveit, természetes tiszteletét egy példás család, egy szerény és becsületes élet iránt. Ahhoz, hogy a toulouse-ihoz hasonló szörnyű eredmény létrejöjjön, a társadalom megrontásának hosszú évei, talán évszázadok kelljenek.

Itt kerül sorra a történelmi kitérő, amely — az alkalomhoz illően és a katolikus fanatizmus által diktált igazságtalan ítélet kommentárjaként — felidézi az ószövetségben olvasható kegyetlenkedéseket és az inkvizíció gazteteteit. Ide illeszti be Voltaire a jezsuita erkölcs pamfletjét is, amely mintha egyenesen Pascal *Vidéki nők* című művéből került volna át ide.

Az *Értekezés a toleranciáról* bizonyos fokig feltárja Voltaire „titkát”: miért játszott olyan kimagasló szerepet a művelődés történetében, holott ezt a filozófus Voltaire elméleti eredményei látszólag nem indokolják. Voltaire filozófiai életművét akár úgy is összefoglalhatnánk, mint saját tehetetlenségének, gondolatai széteső voltának demonstrációját, a „repedéseket” abban, ami elgondolása szerint a metafizika és a teológia alapigazságainak gyűjteménye lett volna. Hiszen amikor Voltaire végül is megállapította, hogy Isten jósága nem igazolható a világ rendjével, az úr, melybe a társadalmi rendetlenséggel a természet világának rendjét szembeállító Voltaire a lisszaboni földrengés értelmetlen pusztításának láttán került, nem más, mint Voltaire filozófiájának csődje. „Teoretikusan” értelmezve azt hinnénk, ez a csőd egyben teljes csődje annak, hogy az emberek gyakorlati erkölcsét természetes vagy racionális teológiával és metafizikával igazolja.

De mint az *Értekezésből* látjuk, az elméleti kételyek és csalódások Voltaire-nál nem vonnak maguk után ingadozást vagy kétértelműséget az emberek gyakorlati magatartásának inspirálásában, a társadalmi erkölcs gyakorlati elvei terén. Talán azért van így, mivel Voltaire gyakorlati morális állásfoglalását nem metafizikai-teológiai megoldások határozzák meg, hanem a fennálló viszonyok és a hivatalos morál voltaire-i kritikájának *pars destruenséből* levont racionális következtetések. Függetlenül attól, létezik-e a „világ rendje” és felfedezi-e vagy sem a metafizika a világrend irányításának „szellemességét”, teljes bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy az az istenkép és isten

¹⁵ Uo.

erkölcsi parancsolatainak az az interpretációja, amelyet a kinyilatkoztatott vallás terjeszt, „badarság”. Azt is megállapíthatjuk, hogy a felekezeti etika a kinyilatkoztatott teológiára támaszkodva hirdeti és terjeszti téziseit. A történelem és, sajnos, a jelenkor — mint az *Értekezés a toleranciáról* bizonyítja — e tézisek terjesztésének társadalmi következményeit bizonyítja. Ellenpéldákat is kínál azonban: hogyan fejlesztették civilizációjukat és kultúrájukat, hogyan éltek békében és jólétben a társadalmak és egyének, szabadon ettől a mérgező inspirációtól. A történettudományi kérdés: jobbá lesz-e az ember, erkölcsi haladás megy-e végbe a történelemben, végső soron megoldatlan marad, ha „a felvilágosodás századának” kellős közepén a fanatizmus és a türelmetlenség „veszettsége” lehet úrrá az embereken. De a történelmi tapasztalatok alapján azt is tudjuk, hogyan lehet „szelidíteni az erkölcsöket” és megerősíteni a társadalmi békét.

Jan Guranowski